

Dimény Attila

KÉZDIVÁSÁRHELY POLGÁRI FEJLŐDÉSÉNEK BELSŐ TÉNYEZŐI A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG*

1. Bevezetés

Kézdivásárhely a 19. század végére jelentős gazdasági és művelődési központtá fejlődött. A céhes rendszeren alapuló helyi társadalom már korábban megteremtette a legkeletibb székelyföldi város 19. századi polgári fejlődésének feltételeit, és a folyamat a reformkorban felerősödött, bár a kibontakozást inkább csak az 1867-es kiegyezés hozta. Ez részben azzal is magyarázható, hogy a kézdivásárhelyiek máskül ragaszkodtak régi, évszázados hagyományaikhoz, éppen ezért a modern urbánus polgári élet számos jellemzője csak fokozatosan honosodott meg, épült be a város lakosainak mindennapjaiba. Mindez azonban végül is sajátos városi életformát hozott létre Kézdivásárhelyen.¹

Kozma Ferenc az 1879-ben megjelent *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* című munkájában a következőt írja a város és a falu fogalmának értelmezésével kapcsolatban: „Némelyek a fogalom döntő jeléül a lakosság számát kívánják tekinteni, kik szerint 10 000 lakón aluli községek mind egyszerűen faluk maradnának. Mások a műveltségi állapotot veszik alapul, míg nálunk a jogok és kiváltságok döntenek”.² Továbbá a város meghatározása szempontjából fontos tényezőknek tekinti a lakosság foglalkozását és életszínvonalát is.

A várostörténeti kutatások igazolják, hogy a város fogalmának meghatározása bonyolult feladat, ugyanis a különböző diszciplínák (statisztika, demográfia, közigazgatás, földrajz, történelem, jog, néprajz stb.) más és más szempontok szerint definiálják, ugyanakkor ezek a meghatározások általában csak azokat a tényezőket veszik figyelembe, melyek relevánsak az adott kutatási terület szempontjából.³ Erdély estében a városok meghatározásánál rendszerint a történelmi, közigazgatási, etnikai és gazdasági tényezők dominálnak.

A városkutatás elengedhetetlen része az urbanizáció mértékének vizsgálata. Az urbanizáció Erdei

Ferenc klasszikus megállapítása szerint két részre bontható: egyrészt a *városodásra*, vagyis a városi lakosság számának növekedésére, másrészt a *városiasodásra*, ami a városra jellemző kulturális és társadalmi viszonyok, életminták elterjedését és meghonosodását foglalja magába.⁴ A fogalom az utóbbi évtizedek kutatásainak eredményeként sokat változott, s egyre árnyaltabb lett. Napjainkban már demográfiai, szerkezeti és viselkedési urbanizációról beszélhetünk.⁵ Ugyanakkor sokan a modernizáció részeként is szokták értelmezni.⁶

A gyökereket nézve, az európai városrendszerek kialakulásának első évszázadaira nem jellemző sem a demográfiai, sem a viselkedési urbanizáció, azonban már akkor jelentős változások történtek a városok közötti csere és kapcsolattartás terén is. A nyugat-európai országokban elsőként Angliában és azokban a városokban történtek lényegi változások, ahol a gazdasági fejlődés alapját elsősorban az ipar és a távolsági kereskedelem jelentette. A távolsági kereskedelemmel foglalkozó városok előnye legtöbbször abból származott, hogy nem volt szükségük területi kiterjedésre. A helyhez kötött kereskedővárosok gazdasági hátterét azonban elsősorban a mezőgazdaság jelentette. A két gazdasági rendszer legtöbbször jól kiegészítette egymást.⁷

Bár jelentősen leszakadt a nyugat-európai fejlődéstől, a társadalmi változások a 18–19. század folyamán Erdélyt sem kerültk el. A rendi kiváltságaikhoz mereven ragaszkodó céhes civis közösségek azonban lassabban fogadták be az új szemléletet, még a magyarországi városokhoz viszonyítva is. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy a több évszázados különállásukból és sajátos privilégiumaikból fakadó önálló közigazgatási egységeiket és létüket továbbra is igyekeztek fenntartani és megvédeni. Ugyanakkor fontos az erdélyi magyar, székely és szász városok közötti különbségek figyelembe vétele is. Ez a megkülönböztetés azért is célszerű, mert a három etnikai közösség

* Itt köszönöm Pozsony Ferenc és Tánzos Vilmos szakmai segítségét.

¹ INCZE László 2004, 217.

² KOZMA Ferenc 1879, 67.

³ Vö. PÁL Judit 2003, 9–12.

⁴ ERDEI Ferenc 1974; PÁL Judit 2003, 12–13.

⁵ SONKOLY Gábor 2001, 26.

⁶ PÁL Judit 2003, 13.

⁷ SONKOLY Gábor 2001, 20–22.

ugyancsak megpróbálta érvényesíteni a korábban, fokozatosan megszerzett és kiépített sajátos pozícióit, privilégiumait, esetleges hegemoniáját a regionális és helyi gazdasági, közigazgatási és művelődési életben, ami hasonlóképpen hozzájárult ahhoz, hogy a különböző erdélyi városok urbanizációs mértéke és üteme nagymértékben eltérjen egymástól.⁸

A szász városok esetében rendszerint egyszerre van jelen a távolsági kereskedelemre és a kereskedő városokra jellemző adminisztratív és kommersziális elev.⁹ A Szászföldön ugyanaz a szabad státusú falusi lakosság jelentette a városi lakosság pótlásának legfontosabb és legjelentősebb forrását, amely a székgyűléseken is nagy számban képviseltette magát. Az erdélyi vármegyei terület magyar városaira ezzel szemben általában az jellemző, hogy elkülönültek a vidéküktől, kiszakadni próbáltak a szűkebb feudális környezetükből, és folyamatosan függetlenedni igyekeztek a megyétől is. A székely városok társadalmi hátterüket nézve a szász városokhoz álltak közelebb, de jellegükben inkább a magyarországi alföldi központokra, mezővárosokra emlékeztettek, ahol szervesen összekapcsolódott, keveredett a mezőgazdasági és az iparos életforma.¹⁰

A 19. század első felében Háromszéken csak négy taxás város létezett, melyek sajátos mezővárosi kiváltságait még a 15. század elején kapták, Luxemburgi Zsigmond magyar királytól. Az alsó-háromszéki Sepsiszentgyörgy és Illyefalva nemcsak falusias jellegét őrizte még a reformkorban is, de részben jogilag is a széki törvényhatóság alá tartoztak (a településen belül a város mellett falu jogállású rész is volt). A felső-háromszéki Kézdivásárhely és Bereck a városiasodás folyamatában már jóval előbbre járt a másik kettőnél, mert egy-egy nemesi udvart leszámítva belterületükön nem volt olyan telek, mely ne a városi hatósághoz, hanem a székhez tartozott volna.¹¹ Ez a városi jellegű önkormányzat messzemenően elősegítette a kézdivásárhelyi urbanizációs folyamatot.

2. Előzmények és urbanisztikai tényezők

Kézdivásárhely első írásos említése 1407-ből származik, amikor Torjavásáráként Felső-Háromszék vásáros központjaként említik. A 15. század húszas éveiben Luxemburgi Zsigmondtól ezen a néven kapta városi kiváltságait. Kézdivásárhelyként hivatalosan először 1530-ban, I. János király egyik levelében fordul elő. A város Kézdiszék gazdasági és kulturális

központja volt, és csak hosszú versengés után maradt alul Sepsiszentgyörggyel, Háromszék adminisztratív központjával szemben.¹²

A város kialakulásában fontos szerepet játszott földrajzi fekvése, ezen belül az, hogy az öt irányból (Brassóból, Csíkkászonból, Moldvából, Kovásznáról és Torjáról) érkező utak találkozásánál fekvő hely messzemenően alkalmas volt különböző vásárok tartására. A kezdetben Torja község területéhez tartozó, majd fokozatosan önállóul vásárhely eleinte csak a piacteret és az azt körülvevő keskeny beépíthető területet jelenthette, ami csakhamar sajátos település-szerkezet kialakulását eredményezte. A kereskedők, mesteremberek és fuvarozók piactér körül felépülő háza a hely kihasználása érdekében sűrűn egymás mellé és főleg egymás mögé épültek fel. A régi város-területen a házsorokat síkatorra emlékeztető kis utcák, úgynevezett udvarterek választják el egymástól mind a mai napig. Ezek az udvarterek kialakulásuk idején az ott lakó nagycsaládok tulajdonát képezték, és a házsorok elején és végén rendszerint keresztbe tett gerendákkal zárták el, fenntartva ezzel az udvar magánjellegét.

A első katonai felmérés térképlapjaiból (1769–1773 között)¹³ és az 1784–1787. évi népszámlálás alapján¹⁴ kitűnik, hogy a főteret körülvevő udvartér-hálózat belső gyűrűje akkorra már kiépült. A második katonai felmérésig (1860-as évek) a külső udvartérgyűrű is kialakult. Ebben az időszakban emelték az 1764-ben kézdivásárhelyi központtal létrehozott és csak Kossuth Lajos rendeletével, 1849-ben megszüntetett, a város történetében kiemelkedő fontosságú 2. Székely határőr gyalogezred épületeit. 1850. január 1-jével a városhoz csatolták a Kanta nevű településrészt is, ahol addigra teljesen kiépült a 18. század húszas éveiben megkezdett ferences épület-együttes. Kanta a sepsiszentgyörgyi, illyefalvi helyzethez hasonlóan, a várostól eltérő jogállású volt, de ráadásul, és ez alapvető különbséget jelentett, nem széki (székely), hanem vármegyei jogállású, mert Fehér, majd 1772-től az akkor leválasztott Felső-Fehér vármegyéhez tartozott, annak a Székelyföldbe ékelődő peselneki zárványához.¹⁵

A központi piactér körülötti, sűrűn egymás mellett álló épületek úgy egészségügyi, mint tűzbiztonsági szempontból veszélyesek voltak. Az 1834. július 29-én bekövetkezett pusztító tűzvész Kézdivásárhely fejlődésében több éves visszaesést eredményezett. A város akkori 558 házából 421 a tűz áldozata lett és

⁸ Vö. Uo., 33.

⁹ Uo., 23.

¹⁰ Vö. Uo., 33.

¹¹ CSEREY Zoltán 2009, 173.

¹² ORBÁN Balázs 1869, 101–102; INCZE László 2006, 46; TÓTH Szabolcs 2009.

¹³ EMKFET 2007.

¹⁴ PÁL Judit 2003, 633–635.

¹⁵ OLASZ Gabriella 1999, 61–64.

a főtéren álló református templom is súlyos károkat szenvedett. Az anyagi kárt még az is tetőzte, hogy sok lakosnak a tűzben megsemmisültek a kor használata szerint az *örökséget és szerzemény-javakat* magába foglaló levelei, valamint a városi tanács és a református egyház iratai is.¹⁶

A tüzeset körülményeit és következményeit az utókor számára Pap István, az akkori református lelkész jegyezte le, közvetlenül a szomorú esemény után újrakezdett presbiteri jegyzőkönyv első oldalaira. A négyoldalas leírásból tudjuk azt, hogy a piactér keleti oldalán, Szotyori Lajos háza délelőtt tíz óra körül, ismeretlen okok miatt kigyulladt, és a hatetes szárazság következtében a tűz gyorsan elterjedt. Eleinte a piactéren északnak, a Kanta felé, de a *Nemere* (keleti-északkeleti szél) felkeltével visszafordult a református templom irányába. A zsindelellyel fedett faházak könnyen lángra lobbantak, de a szemtanúk a lángok gyors terjedését elsősorban annak tulajdonították, hogy a fellobbant tűz szomszédságában volt a patika és egy szesszel, olajjal és puskaporral kereskedő görög boltos háza, amely csakhamar felrobbant. Annak következtében a tűz hirtelen átterjedt a nyugati oldalra, ahol végül a templomot is elérte. A férfi lakosság nagyobb része akkor a mezőn árpakaszálással volt elfoglalva, s így ha tehette volna sem tudott segíteni a tűz megfékezésében. Pap István mindössze tizennégy halottról számol be feljegyzésében, de a lakosság háromnegyedének minden anyagi java oda veszett. A tűz megszűnése és eloltása után a kézdivásárhelyiek több napon át a város határában, a mezőn alakítottak ki ideiglenes szállásokat, mindaddig, míg a leégett házak pincéjét annyira helyre tudták hozni, hogy oda visszaköltözhetnek. A következő telet sokan a pincékben ideiglenesen kialakított szállásokon vésztették át. Az égés után a polgári és a katonai előjáróság bizottságot állított fel a kár minél pontosabb felmérése végett. Ennek eredményeként a városi lakosságot ért kár pénzbeli összegét 1 166 297 váltó rénes forintra értékelték, míg a református eklézsiá kárát 128 000 váltó rénes forintra.¹⁷

A következő években a kézdivásárhelyi lakosság legfontosabb feladata a város újjáépítése volt. Ebben a lakosság segítségére volt úgy a polgári, mint a katonai vezetés. Ugyanakkor a közeli falvakból szekérszám hozták a város lakóinak az élelmet, ruhát és ágyneműt, magas rangú személyek pedig jelentős pénzadománnyal járultak hozzá az újjáépítéshez.¹⁸ A templom helyreállítása, a lakosságot ért veszteség ellenére, ugyancsak jelentős közadakozásnak köszönhetően, 1838-ban fejeződött be. A tűzvészt követő

tizenötödik évben, a szabadságharc idején a város már a hadianyaggyártást is fel tudta vállalni.

Kézdivásárhely épületeinek korszerűsítése csak az 1867-es kiegyezés után indult el, mely elsősorban a város történelmi központját érintette. Az egykori piactér körüli épületeken látható évszámok alapján az itt lakó jómódú polgárok jelentős része elsősorban 1870 és az első világháború közötti időszakban cserélte le faházát egy- illetve kétemeletes kő- és téglapépületekre. A középületek közül a Vigadó, a Kisegítő Takarékpénztár, a református egyházpalota, valamint a három iskolaépület is a századforduló éveiben épült.¹⁹

A jelentős építkezések ellenére a 20. század közepéig a város korábban beépített területe nem növekedett, vagyis megmaradt a 19. század második felében kialakult, udvarteres településszerkezet. Földi István így ír róluk szociográfiai munkájában: „Az udvarterek sora a piacon kezdődött, és az onnan kiágazó négy fő útvonalon folytatódott az útvonalak mindkét oldalán. Ezen kívül néhány mellékutcában is voltak udvarterek, ahová alapos tájékozókészséggel lehetett bejutni, vagy kitalálni onnan... Az udvarterekben mindenki ismert mindenkit. Nemcsak névleg, hanem teljességgel. Még azt is pontosan tudták, hogy ki mit főz, mikor mos, mikor alszik, vagy mikor volt gyomorrontása. Olyan szoros emberközelség, amilyen az udvarterekben volt, semmiféle bérházban nem képzelhető el. Egymás szagát ismerték az emberek, s minden udvartérnek valósággal megvolt a maga szaga... Vízvezetéknek, csatornának nyoma sem volt. Legfeljebb nyitott kanálist készítettek, s ha sikerült, ez levezette a nagyobb utcákba a szennylevet, ha nem sikerült, az esővíztől kezdve minden felgyűlt egy-egy rossz kanálisöbölben, és ez adta az utca jellegzetes bűzét. Ebből a szagtömegeből aztán, különösen nyáron, kialakult Vásárhely speciális »illata«, amelyet nehéz lenne pontosan meghatározni. Állatok, emberek, kocsmák, csizmadia-, asztalos-, tímárműhelyek, nagy vegyesboltok és a mindig füstölögő zsindelellyes házak keverék szaga, ami annál jobban érvényesült, minél közelebb jutott az ember a város központjához”.²⁰

A város szerkezete hozzájárult a kézdivásárhelyiek városiasodásához. A fejlődés során a 20. század elejére az udvarterek magánjellege megszűnt, mert már nemcsak egy-egy nagycsalád lakta azokat, hanem fokozatosan több *idegen* család közös életterévé vált. További kutatásra vár, hogy milyen módon ment végbe az udvartereket kialakító családi közösségek felbomlása és a mai specifikus, udvartérbeli viszonyrendszer kialakulása, de tény, hogy az udvarterek ezzel egyidőben megnyíltak, utcákká alakultak át.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 1834; BAKK Endre 1895, 271–272, az itt közölt adatok szerint a teljes kár értéke 1 142 292 váltó rénes forint volt.

¹⁸ BAKK Endre 1895, 272–273.

¹⁹ DOBOLYI Annamária 2007, 481–495.

²⁰ FÖLDI István 2004, 26–27.

3. Etnikai viszonyok

Részletes és megbízható statisztikai adatok a település etnikai és felekezeti viszonyairól csak a 19. század közepétől állnak rendelkezésünkre.²¹ Az 1850-ben készített hivatalos felméréstől számítva 1941-ig Kézdivásárhely lakosságának száma majdnem kétszeresére nőtt, vagyis 3559-ről 6615-re. A többségi magyar lakosság mellett kisebb számban folyamatosan laktak a városban románok, németek valamint örmények is. Az első világháborúig azonban számuk összesen is alig haladta meg a 100–200 főt. Kozma Ferenc szerint a Székelyföldön megtelepedett németek, illetve szászok két generáció után többnyire beolvadtak a többségi székely lakosságba, ugyanis a „székelység olvasztó, asszimiláló ereje jóval nagyobb, mint a Királyhágón túli magyarnak”.²² Az örményekkel is ez történt, de tekintettel arra, hogy ez a közösség jelentős szerepet játszott a polgárosodás folyamatában, fontosnak tartom a részletesebb bemutatását.

A Kézdivásárhelyre betelepülő örmények fokozatosan a város társadalmának meghatározó elemeivé váltak, s az utóbbi három évszázad során cselekvően és hatékonyan hozzájárultak a város és vidékének polgárosodásához. Az örmények nagyobb csoportjai több évszázados üldöztetést követően, a 17. század második felétől folyamatosan települtek be Erdélybe. Kezdetben Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Erzsébetvároson, Szamosújváron és a szászok által lakott Besztercén telepedtek le.²³ Az Ojtozi-szoroson keresztül 1669-ben, majd 1672 tavaszán Kantába is érkeztek Moldvából örmény menekültek kisebb csoportjai.²⁴ Itt tudtak könnyebben beilleszkedni, ugyanis az eredetileg a keleti kereszténységhez tartozó erdélyi örmények már 1690-ben elfogadták a római katolikus egyházzal való uniót, bár szertartási nyelvük stb. továbbra is a régi maradt, Kantát pedig a református többségű várossal ellentétben főleg római katolikus lakosság lakta.²⁵

A Kantába települt örmény családok befogadását az is igazolja, hogy egy 1726-ban kelt és Rómába küldött püspöki levél itt már 6 unitus családot említ.²⁶ De mivel az örmény családok fokozatosan beolvadtak a kézdivásárhelyi magyar közösségbe, a hivatalos népszámlálások etnikai adataiban elég nehéz nyomon követni őket. A Varga E. Árpád által feldol-

gozott népszámlálások közül is csak az első, vagyis az 1850-ben készült felmérés alkalmával rögzítettek 82 örmény nemzetiségű lakost.²⁷ Felgyorsult a nyelvi asszimilációjuk is. A magyar nyelvű közösségbe való betagozódás előtt családjaikon belül az ún. örménykipszák nyelvváltozatot beszéltek, mely elsősorban a 14–15. század folyamán alakult ki, a Krím félszigeten eltöltött közel 125 év alatt.²⁸ Az örmény nyelvnek és írásnak Székelyföldön napjainkban már csak egyetlen ismerője él, Csíkszépvízen.²⁹ A 21. század első éveiben a kézdivásárhelyi örmény etnikum meghatározásakor elsősorban a családi hagyományként megőrzött örmény eredettudat jelenti a legfontosabb támpontot.³⁰

Ami a Székelyföldön élő románokat illeti, Kozma Ferenc 1879-ben két csoportba sorolta őket: belföldiekre és határszéliekre vagy havasiakra. Utóbbiak a Moldvával határos területeken, elszigeteltebb földrajzi és társadalmi körülmények között éltek, és szorosabb kapcsolatban álltak a Kárpátok túlsó oldalán élő románsággal, ennek következtében jobban megőrizték saját kultúrájukat, nyelvüket, nemzetiségüket. A belföldiek Kozma Ferenc szerint a Székelyföld belső, magyarlakta településein élő románságot jelentik, akik az együttélés folyamán nyelviileg fokozatosan elmagyarosodtak. Ez a jelenség Háromszék számos településén végbement,³¹ így feltételezhető, hogy a kézdivásárhelyi románsággal is ez történt az első világháború előtti időkben, ugyanis a statisztikai adatokhoz viszonyítva az idősebb helybeliek általában csak 2–3 román családra emlékeztek a városban.

Az első világháborút követően, az új román főhatalom alatt a románok száma a hivatalos statisztika szerint látványosan növekedett, vagyis az 1910-ben regisztrált 50 személyről 1930-ban 263-ra gyarapodott, de 1941-re már vissza is esett 27-re, mivel az 1940-es impériumváltás következtében feltehetően csak azok a családok maradtak a városban, akik már 1920 előtt is helybelinek számítottak, s a két világháború között sem kerültek konfliktusos viszonyba a magyar lakossággal. Számuk csak 1944 után indult ismét növekedésnek, az újabb impériumváltással.³²

A zsidó közösség számaránya a 18. század végétől egészen 1870-ig folyamatosan növekedett egész Magyarország területén. Számuk 75 000-ről 550 000 fölé emelkedett, ami elsősorban a bevándorlásnak volt

²¹ VARGA E. Árpád 1998, 74; HORVÁTH Gyula 2003, 99.

²² KOZMA Ferenc 1879, 73.

²³ POZSONY Ferenc 2009, 113; ISSEKUTZ Sarolta 2008, 9.

²⁴ ISSEKUTZ Sarolta 2008, 9.

²⁵ SZÁVA Tibor-Márton 2008, 8–9.

²⁶ POZSONY Ferenc 2009, 114.

²⁷ VARGA E. Árpád 1998, 74.

²⁸ SZÁVA Tibor-Márton 2008, 8–9.

²⁹ Kalamár György közlése után.

³⁰ BAKK-DÁVID Tímea 2003, 88–92.

³¹ KOZMA Ferenc 1879, 76–77.

³² 1966-ban már 476 személyt vettek itt nyilvántartásba, de a helyi gyáripar létesítésével betelepülésük felgyorsult, és 1992-re számuk elérte az 1810 főt. (VARGA E. Árpád 1998, 74.)

köszönhető.³³ Erdélybe való letelepedésüket első ízben még Bethlen Gábor fejedelem 1623-ban kibocsátott kiváltságlevele tette lehetővé, de száz évvel a privilégium kibocsátása után még mindig csak 110 adófizető zsidó család élt Erdélyben.³⁴ A 18. század nyolcvanas éveire azonban számuk már jóval nagyobb: ekkor 375 zsidó családban 2108 személy élt.³⁵

A magyarországi és az erdélyi zsidó közösségekhez képest Háromszékre később települnek át a morva- és a lengyelországi zsidó közösségek leszármazottai, s az is sajátos, hogy az ország más megyéihez viszonyítva itt jóval kevesebben maradtak.³⁶ Az 1880-as népszámlálási adatok szerint Háromszék vármegye területén összesen 474 zsidó személy élt.³⁷ Kézdivásárhelyen az első világháborúig a statisztikai adatok nem tesznek említést zsidó lakosságról, de az anyakönyvekben már találunk rájuk vonatkozó bejegyzéseket.³⁸ Közösségük, annak ellenére, hogy nem volt nagy létszámú, cselekvően részt vett Kézdivásárhely gazdasági, társadalmi és kulturális életében. A két világháború között számuk 66-ról 90-re növekedett, de a náci haláltáborokba való elhurcolásuk után a helyben élők száma 31-re csökkent, majd utána, elsősorban az elvándorlás következtében, gyors fogyatkozásuk figyelhető meg. A zsidó közösség a 21. század elejére voltaképp eltűnt Kézdivásárhely etnikai szerkezetéből.

A kézdivásárhelyi társadalom sajátos etnikai csoportját alkották a cigányok, akik hol jelen voltak, hol nem a statisztikákban. A helyben élők száma hivatalosan általában 1 és 70 fő között váltakozott.³⁹ Ez az ingadozás elsősorban azzal magyarázható, hogy a cigányság térben nagyon mozgékony közösség, pontos nyilvántartásuk nehezebben volt megvalósítható. Másodsorban pedig, a kérdezőbiztosok sokszor, az aktuális főhatalomnak megfelelően, magyarnak vagy románnak vezették be őket. A vizsgált időszakban minden bizonnyal állíthatjuk, hogy itt is élt állandóan cigány közösség, ugyanis Kézdivásárhelyen a 18. századtól kezdődően több olyan renDELETE született, mely a cigányság helyi letelepedését szorgalmazta. Azoknak is köszönhető, hogy ez a közösség fokozatosan betagoLódott a helyi társadalmi és gazdasági életbe.⁴⁰

A Varga E. Árpád által összesített népszámlálási adatok szerint még ukrán, szerb és szlovák nemzetiségű személyek is éltek a városban. Létszámuk általában a cigány közösséghez hasonlóan időben ingadozik, de jóval alacsonyabb, soha sem haladta meg

a 15 főt. Ukrán és szlovák lakost 1930-tól már nem regisztráltak a helységben.

Amint az már említésre került, a kézdivásárhelyi református eklézsia 1835-ben írott presbiteri jegyzőkönyvében Pap István református lelkész a tűzvész szemtanújaként a tűz piactéri terjedése kapcsán görög kereskedők üzleteinek pusztulásáról írt. Tekintettel arra, hogy kis számban éltek a városban, a későbbi statisztikai adatok sorában valószínűleg már az egyéb kategóriában szerepelnek.

4. Felekezeti viszonyok

Az említett etnikumok a Székelyföldön nyolc jelentősebb felekezethez (római katolikus, református, unitárius, görögkeleti (ortodox), görög katolikus, örmény katolikus, evangélikus és izraelita) tartoztak. Az egyházak a kisebb etnikai csoportok életében is fontos szerepet játszottak, de a 19. századi Székelyföldön már fokozatosan háttérbe szorultak, mivel a kisebb lélekszámú közösségek nem tudták eredményesen képviselni és megvédeni saját érdekeiket.⁴¹

A kézdivásárhelyi magyarok elsősorban reformátusok és római katolikusok voltak. A 16. század hatvanas éveiben végbemenő reformációnak köszönhetően a város lakossága túlnyomórészt reformátusá lett. A főtéren álló mai református templomukat csak jóval később, a 18. század hetvenes éveinek végén építették, de a szájhagyomány szerint a város régi templomára. Annak hatalmas méretei azt sugallják, hogy az építkezés háttérében jelentős anyagi alappal rendelkező közösség állt.⁴²

A reformáció terjedését követően a római katolikusok kisebb csoportja a Kantában húzódott meg, de számukra folyamatos háttérrel, biztonságot és utánpótlást jelentett a felső-háromszéki *Szentföldön* élő lakosság. Elsősorban nekik köszönhetően a kantai közösség a 17. század végére látványos gyarapodásnak indult, mely csakhamar jelentős intézményteremtéssel kapcsolódott össze. Nagy Mózes minorita szerzetes az 1680-ban Esztelneken alapított iskoláját később ide helyezte át, másrészt erre az időre esik a már említett örmény betelepedés. A kantai és a felső-háromszéki római katolikusok 1696-ra felépítettek egy kis minorita templomot, melyet a 18. század folyamán impozáns szentéllyel és minorita rendházzal bővítettek. A római katolikus közösség

³³ KOZMA Ferenc 1879, 79.

³⁴ FÉDER Zoltán 2006, 690–691.

³⁵ Uo., 699.

³⁶ Uo., 693.

³⁷ VARGA E. Árpád 1998, 123.

³⁸ Az anyakönyvi vizsgálatok során számos vonatkozó adatot találtam, de ezek a személyek akkor még valószínűleg nem rendel-

keztek állandó kézdivásárhelyi lakhellyel.

³⁹ VARGA E. Árpád 1998, 74.

⁴⁰ POZSONY Ferenc 2009, 176.

⁴¹ KOZMA Ferenc 1879, 81.

⁴² Ez megkérdőjelezi az 1784–1787-ös összeírás adatainak hitelességét is. Vö. PÁL Judit 2003, 633–635.

számának gyarapodását az is jelzi, hogy 1835-ben Rudnay Sándor, Erdély püspöke azzal fordult a város vezetőségéhez, hogy az utaljon ki külön temetőhelyet a katolikus híveknek, mert a református temető mellett fenntartott hely már nem elegendő.⁴³

A népszámlálások alapján⁴⁴ 1850–1941 között a reformátusok száma – az időnkénti kisebb növekedés ellenére – lényegesebben nem változott, vagyis átlagosan 2500 fő körül maradt. A római katolikus közösség számaránya azonban folyamatosan növekvő tendenciát mutatott, s ebben a periódusban 1008 főről 3757-re gyarapodtak, tehát meghaladták a reformátusok számát.

A magyarság egy kisebb csoportját unitáriusok alkották, akiknek száma, elsősorban a bevándorlás következtében, a vizsgált 90 év alatt fokozatosan emelkedett, de 1941-re így is csak 60 személy tartozott ehhez a felekezethez. Ugyanakkor már többen éltek a városban görög katolikusok, valamint evangélikusok, akik etnikailag többnyire a román, illetve a szász, kisebb mértékben pedig a magyarság számát gyarapították.⁴⁵

Az ortodox felekezetűek száma – a két világháború közötti időszakot leszámítva – 67 és 21 személy között váltakozott. Etnikai szempontból ez a szám azonban nem csak a román lakosságot jelentette, ugyanis a statisztikákban szereplő szerbek, ukránok és az egyéb kategórián belül feltüntetett bolgárok, görögök is az ortodox vallást gyakorolták. Jelenlétüket igazolja az is, hogy az ehhez a felekezethez tartozó közösség már a 18. század végén egy kisebb templomot épített a Kantában.

A kézdivásárhelyi zsidó közösség imaháza a főtérhez közeli Domb utcában, a 6. számú udvartérben volt. Az 1880–1890-es években a közösség kántora és egyben saktere Weiss Ábrahám volt.⁴⁶ A ma is létező, a 20. század első felében megnyitott zsidó temetőt csak az 1930-as évek végéig használta a közösség.⁴⁷ A második világháborús tragédiában gyakorlatilag felszámolódott közösség utolsó tagját, Stein Emánuel Manót sem oda temették el, amikor 2003 tavaszán elhunyt.⁴⁸

5. Gazdasági szerveződés

A város lakossága elsősorban gazdasági érdekek mentén formálódott jól szervezett helyi társadalommá, s legtöbbször csak azokat fogadta be soraiba, akik egyértelműen alávetették magukat a közös érdekeket védő helyi szabályoknak. Elsősorban a szívós munká-

val elért gazdasági fellendülésnek köszönhető, hogy Kézdivásárhely a 19. század végére Marosvásárhely és Székelyudvarhely mellett a Székelyföld jelentős kézműves központjává nőtte ki magát.⁴⁹

A Pál Judit által összeállított kimutatás szerint Kézdivásárhelyen 1750-ben 20 mesterségben 120 személy dolgozott, míg 1836-ban már 42 mesterségben 861 személyt említett az összeírás. Ha a kocsmárosok és szeszfőzők számát levonjuk, a tűzvész utáni években összesen 565 kézműves élt Kézdivásárhelyen, s közöttük már ott van a későbbiekben értelmiséginek minősülő gyógyszerész is. Ezek az adatok azt sugallják, hogy ez a periódus a város gazdasági felemelkedésének egyik legjelentősebb időszaka. A hagyományosnak számító mesterségek (tímár, csizmadia, szűcs és fazekas) mellett jelentősen megnőtt a szíjgyártók, mészárosok, asztalosok, rézművesek, pékek és kőművesek száma is. (*1. táblázat.*)

A helyi érdekképviseletben meghatározó szerep jutott a 16. század második felétől sorra alakuló céheknek. A céhszervezet a rendi társadalom fontos és jellegzetes intézményeként és társadalomszervezési formájaként szorosan összetartotta a kézműves, iparos létformában tevékenykedő embereket.⁵⁰ Kézdivásárhelyen a különböző mesterségek közül a 19. század közepéig csak 11 fejlődött olyan szintre, hogy önálló céhbe tömörülhetett. Az első céhek többnyire a bőríparral kapcsolatos mesterségekből alakultak: 1572-ben a tímárok, 1638-ban a csizmadia, 1649-ben a szűcsök és velük egyidőben a fazekasok alakították meg szervezetüket. Hosszabb idő után, csak a 19. század első felében kapnak privilégiumot a szíjgyártók (1807), a mészárosok (1809), a szabók (1841), az asztalosok (1844), az üstgyártók (1844), a kovácsok-lakatosok (1844), de ugyanebben az időszakban váltak ki a csizmadia, közül a cipészek is. Más középkori városokhoz hasonlóan itt is a céhek voltak azok az intézmények, melyek folyamatosan szabályozták a termelés és a javak értékesítésének rendjét. Szerepük nemcsak a gazdaságban, hanem az élet minden más területén is meghatározó volt.⁵¹

A több évszázadot meghatározó céhrendszer azonban a 19. század végére hanyatlásnak indult, ugyanis Európa fejlett nyugati államaiban már jelentős mértékben akadályozta a korszerű gyáripár kibontakozását. A korábbi gazdasági érdekeket szolgáló intézmény szerkezetében különböző funkciózavarok

⁴³ DIMÉNY Attila 1997, 183.

⁴⁴ VARGA E. Árpád 1998, 127.

⁴⁵ A 19. század végén és a 20. század elején készült kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek adataiból is erre lehet következtetni.

⁴⁶ FÉDER Zoltán 2006, 536. A Domb utca a mai Apafi utcáról nyílik, és a Kovácszer alatti emelkedésen fekszik.

⁴⁷ FÉDER Zoltán 2006, 393–395.

⁴⁸ Uo., 534–549.

⁴⁹ PÁL Judit 2003, 153.

⁵⁰ IMREH István 1979, 169.

⁵¹ INCZE László 2006, 46–49.

keletkeztek, és ami egykor előre lendítette, az fokozatosan akadályá válnak, s ezáltal bizonytalanságba sodorta a kézművesek rendjét.⁵² Az 1872-ben bekövetkezett polgári változások a kézdivásárhelyi céheket is érintették, de a céhek felszámolása itt formainak bizonyult, a kor rendeleteinek megfelelően ipartársulatokká alakult szervezetekben az iparosok többnyire a korábbi mentalitást, életmódot folytatták.⁵³ Ezt az életformát csak a második világháború utáni években, az új kommunista rendszernek sikerült erőszakkal teljesen felszámolnia. A nagyobb gyáripár telepítése pedig még az új rendszeren belül is csak az 1960-as évek végén, a központi hatalom utasítására bontakozott ki Kézdivásárhelyen.

A kézművesség virágzásának teret adó vásáros hely elsősorban a kereskedőknek és a fuvarozóknak biztosított egzisztenciát, de számos olyan mesterségnek is megélhetést jelentett, mely kielégítette a helyi és a környékbeli társadalom igényeit. A város első jogai is vásártartáshoz kapcsolódtak. A három országos vásárhoz még a 20. század első felében is ragaszkodtak a kézdivásárhelyiek, ugyanakkor a napjainkban tartott csütörtöki heti vásár is több évszázados múltra tekint vissza.⁵⁴ A kereskedelem virágzását elsősorban a Moldvával és Havasalfölddel folytatott élnék kapcsolatnak köszönhetette. Mivel a Brassót Moldvával összekötő útvonal Kézdivásárhelyen haladt keresztül, a településnek mindig jelentős volt az átkelő forgalma, ugyanakkor a helyiek is gyakran felkeresték áruikkal a Kárpátokon túli területeket. A hosszú idő alatt kialakult jó gazdasági kapcsolatokat csak az 1880-as években bekövetkezett vámháború szakította meg. A piac beszűkülése a helyi piacokon csakhamar túlkínálatot eredményezett, amely oda vezetett, hogy több kézműves végül is átköltözött a Kárpátokon túlra, és ott folytatta tovább mesterségét.⁵⁵ A statisztikai adatok szerint a vámháború következtében 1880–1890 között, tehát egy évtized alatt, Kézdivásárhely lakossága közel ötszáz személylyel csökkent.⁵⁶

A kereskedelmi kapcsolatrendszer az évszázadok során pozitív hatással volt a más nemzetiségűekkel való együttélés területén, és lehetővé tette az új elemek befogadását is. Ennek ellenére a régi hagyományokhoz való ragaszkodás alapjaiban akadályozta a 19. század végén Háromszéken is kibontakozó iparosítást Kézdivásárhelyen. Korszerű nagyipar az akkori vármegyében sem igazán tudott kialakulni. A bükszádi üvegyár, valamint a sepsiszentgyörgyi szövőgyár kivé-

telével csak a malomiparban és a faiparban mutatható ki látványosabb fejlődés. Jellemző, hogy Háromszék gazdasági életében akkor a legfontosabb szerep éppen a szeszgyáraknak jutott. A 19. század végén összesen 26 szeszfőzde működött a vármegyében, és ebből a legtöbb, pontosabban 10 Kézdivásárhelyen üzemelt. A székelyföldi ipar, de leginkább a kisipar fejlesztésére már 1874-től, a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület létrejöttével történtek próbálkozások, de viszonylag nagyobb szerepet inkább csak az 1890. december 27-én Marosvásárhelyen megalakított iparkamara játszott: programjai, nem feltétlen sikerrel, azt célozták, hogy a Székelyföld gazdasági fejlesztése intézményes keretet öltön, és közvetítő szerepe révén a helybeli iparosok és kereskedők valóban a megfelelő információkhoz juthattak.⁵⁷

A marosvásárhelyi iparkamara rendszeres összeírást készített a Székelyföldön iparendéssel működő mesterségekről. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy a 19. század utolsó éveiben Kézdivásárhelyen milyen mesterségek működtek, és azokhoz hányan tartoztak. A jelzett összeírás szerint a 63 mesterségben és szolgáltatásban az akkori lakosság több mint 10%-a dolgozott, vagyis leszámítva a gyerekeket, a többségében háztartásbeli nőket és a munkaképtelen öregeket, ez jelentette a város húzó rétegét, gazdasági erejét. A korábbi adatokhoz képest a céhes mesterségek többségénél hanyatlás figyelhető meg, miközben nőtt a kereskedelem és a szolgáltatások területén dolgozók száma.⁵⁸ (2. táblázat.)

A helyi tradíciók kialakításában és továbbadásában jelentős szerepet játszottak nemcsak a különböző kézműves csoportok, hanem a kereskedők is. Ugyanakkor ebben a fokozatosan polgárosodó társadalmi, gazdasági közegben olyan csoportok is kibontakoztak, akik a helyben elő nem állítható termékeket forgalmazták, vagy éppen speciális szolgáltatásokat (pl. fényképészet) nyújtottak, s ezáltal csakhamar a helyi társadalom megbecsült, meghatározó csoportjaivá váltak.⁵⁹

A város társadalmi szerkezete 1918 után is viszonylag változatlan maradt. A kézműves mesterségek ellehetetlenítését, a kézműipar erőszakos megszüntetését, s ezzel az évszázados hagyományok fokozatos elsorvasztását csak a második világháborút követő kommunista hatalom valósította meg Kézdivásárhelyen, a 20. század derekán, hogy 1968 után, az erőszakos iparosítás révén gyökeresen átrendezze a céhes hagyományaira büszke vásárhely gazdasági és társadalmi szerkezetét.

⁵² IMREH István 1979, 169.

⁵³ Vö. NAGY Botond 2010.

⁵⁴ ORBÁN Balázs 1869, 101; NAGY Elek, if. 1899, 185; PÁL-ANTAL Sándor 2003, 13–15.

⁵⁵ NAGY Elek, ifj. 1899, 184–187. Vö. NAGY Botond 2010.

⁵⁶ VARGA E. Árpád 1998, 74.

⁵⁷ NAGY Elek, ifj. 1899, 160–184.

⁵⁸ Uo., 166–167.

⁵⁹ Adatokat hozzá lásd MIKLÓSI-SIKES Csaba 2001.

6. Oktatás és közművelődés

Az egyházi oktatás több évszázados múltra tekintett vissza a városban. A legrégebbi iskolát a reformátusok hozták létre, 1637-ben. Másrészt a már említett Nagy Mózes minorita szerzetes 1696-ban Kant(afalv)ára helyezte át a korábban létesült eszterneki ferences iskolát. Utóbbi a létrehozása óta mindössze 12 évet szünetelt, az 1848–49-es szabadságharc leverését követően, 1861-től akkor is újraindult. Előbb csak algimnázium volt, majd 1899–1902-ben főgimnáziummá fejlesztették. 1906-tól egészen napjainkig a számára épített impozáns épületben működik. A kantai iskolának mindig fontos szerepe volt a város művelődési életében is. Az itt kibontakozott iskolai színjátás az összmagyar művelődési életben is fontos szerepet játszott, a 17. század végétől egészen 1779-ig összesen 69 alkalommal mutattak be a helyi közönségnek olyan darabokat, amiket többnyire paptanárok írtak és rendeztek.⁶⁰

Egy másik oktatási forma a határőrezred jelenlétéhez kötődött. A Br. Purcell (Purzel) János ezredes által alapított határőr altisztképző katonai nevelde 1823–1849-ben működött a városban, és nemcsak az osztrák hadsereg idegen világát képviselte ott, de bizonyos mértékben a birodalomban a felvilágosodás korában megfogalmazódó modernizációs törekvéseket is. Sokatmondó, hogy létrehozásához egy Kőrösi Csoma Sándor is 100 aranyat adományoz, és a környék számos határőr családja jelentős, birtoknyi értékekkel támogatja születését, mozgalomszerűen.⁶¹

A 19. század második felében a városokban és a vásártartással rendelkező községekben kibontakozó kisipar előmozdítására különböző ipariskolák létesültek. A Kézdivásárhelyen 1876-ban létesített műfaragó tanműhely csak 3 évig működött, de a magyar kormány segítségével 1890-ben már asztalostanműhely is indult a felső népiskola keretében. Néhány év múlva a két iskola egyesült, állami polgári iskolává alakult át, mely a későbbiekben polgári fiúiskolaként vált ismertté. Abban pedig a polgári iskolai tantárgyakon kívül rajzolást, anyagmintázást, műfaragást és esztergályozást is tanítottak a növendékeknek.⁶² A 19. század fordulóján az iparostanoncnak a kor törvényei azt is előírták, hogy kötelezően látogatniuk kell az úgynevezett tanonciskolákat. A kézdivásárhelyi iparostanonc-iskolának átlagban 231 növendéke volt, akiket esténként öt tanerő heti 27 órában tanított.⁶³

A 19. század végétől további iskolák létesültek Kézdivásárhelyen. A már említett polgári fiúiskolát 1899 szeptemberében a polgári leányiskola megnyitása követte. Létrehozásában nagy szerep jutott az 1878. február 10-én megalakított Jótékony Nőegyletnek, mely elsősorban a szegények, árvák és kárvallottak számára szorgalmazta egy korszerű polgári leányiskola létesítését.⁶⁴ A kantai római katolikus főgimnázium, valamint a polgári fiú- és leányiskolák átvészelték a 20. század politikai viharait, s ha jellegük változott is, az oktatás területén vezető szerepüket mindvégig megtartották a későbbiekben létesített iskolákkal szemben.

Visszatérve a Jótékony Nőegyletre, a kibontakozó nőmozgalmak hatására a kor nagyasszonyai (mint öv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília, báró Szentkereszty Stephanie, Molnár Józsiásné Gál Emília és nőtársaik) megfelelő érzékenységgel tapintottak rá a helyi társadalom égető, szociális problémáira is. Az iskola létesítése mellett ők hozták létre az Erzsébet Árvaleánynevelő Intézetet, az öregek menházát, a Kézdivásárhelyi és Vidéki Rudolf Kórházat, de voltaképp a városi sétatér kialakítása is női segítséggel történt.⁶⁵

A 19. század elsősorban a közművelődés terén hozott jelentős változásokat. A város értelmiségi rétege 1842-ben megalakította a Kaszinót, mely arra vállalkozott, hogy felekezeti hovatartozástól függetlenül összefogja a város polgárait a magyar nemzeti kultúra megerősítése és terjesztése érdekében. Igazi jelentősége 1848–49-ben mutatkozott meg, amikor tagsága testületileg és egységesen a szabadságharc mellé állt. A Bem által Kézdivásárhelynek adományozott táborigazgató is a Kaszinó székházában helyezték üzembe, s annak segítségével adták ki 1849-ben *Székelly Hirmondó* címen Háromszék első lapját és Háromszék első könyvét, egy abcéskönyvet. Időközben könyvtárat is létesítettek, melyet a szabadságharc bukása után a Kaszinó eszméivel együtt a református egyházhoz menekítettek át. 1861-ben, a politikai nyomás enyhülésével a Kaszinót Olvasó Egylet néven szervezték újra, majd 1899-ben az egyesület hivatalosan is Kézdivásárhelyi Kaszinó lett. Működése a kommunista diktatúráig töretlen maradt.⁶⁶

A város 19. századi művelődési életében persze nem a Kaszinó volt az egyedüli intézmény. Fontos megemlíteni néhány további, ugyancsak polgári kezdeményezésre alakult intézményt, melyek jelentős szerepet tölthettek be a 19–20. század fordulóján a város és vidéke kulturális életében, annak irányításában. 1876-ban alakult az Önkéntes Tűzoltó Egylet, melynek tagjaiból

⁶⁰ INCZE László 2004, 222–223; POZSONY Ferenc 2009, 133.

⁶¹ IMREH István 1987, 278.

⁶² MÁLIK József és tsai 1899, 342; INCZE László 2004, 223.

⁶³ NAGY Elek, ifj. 1899, 168.

⁶⁴ INCZE László 2004, 223.

⁶⁵ Uo., 228; POZSONY Ferenc 2009, 133.

⁶⁶ INCZE László 2004, 220–222; POZSONY Ferenc 2009, 132.

1888-ban fúvószenekar alakult. 1885-ben jött létre a városban az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület helyi fiókszervezete. Ugyanakkor a református és római katolikus egyházak keretében működő dalkör és dalárda, a Tanítói Dalkör, a Közművelődési Egyesület Zeneszakosztálya, valamint a Kereskedő Ifjak Társulat és az Iparos Ifjúsági Egyesület dalköre.⁶⁷

Még az említettek előtt, 1870-ben alakult meg a Közművelődési Egyesület és a Pedagógiai Társaság, melyek időközben szükségét látták egy helyi lap megjelenítésének is. Kezdeményezésükre 1879-ben Turóczi László könyvkereskedő üzembe helyezte a város második nyomdáját, és itt kezdték kiadni a *Kézdivásárhely és vidéke* című ismeretterjesztő, vegyes tartalmú hetilapot. 1880 januárjától már *Székely Közlöny* címen jelent meg, majd a nyomda és a laptulajdonos változásának köszönhetően 1882-től *Székelyföld* címen, hetente kétszer. A lap végül 1906-ban szűnt meg. Időközben 1893-ban Bánffy Zsigmond ügyvéd is lapot alapított, *Székely Híradó* néven, de ez már két év után felszámolódott. Végül 1904-ben, Molnár Józsiás országgyűlési képviselő unokaöccse, Molnár Emil alapította meg Kézdivásárhely legjelentősebb és leghosszabb életű lapját, a *Székely Újságot*. Ezt a hetilapot csak 1944 után, a baloldali hatalom tiltotta be, elsősorban ideológiai okokból.⁶⁸

Ami a két világháború közötti időszakot illeti, az 1918-as impériumváltás a kultúra esetében sem hozott végletes változásokat. A román hatalom 1920 után nem tiltotta be az egyesületeket, mindössze fokozott figyelemmel kísérte tevékenységüket. 1932-ben Ikafalvi Diénes Ödön, a Kaszinó akkori elnöke, az egyesület évfordulós közgyűlésén egy Múzeum-, Közkönyvtár- és Kultúregyesületet létesítését kezdeményezte, elsősorban azzal a céllal, hogy a városban működő sokféle egyesület erejét összefogja és egybehangolja. Az 1870–1880-as években jól működő Közművelődési Egyesület mintájára kívánt megalakítani egy olyan egyesületet, melynek keretében a tagok nagyobb eredményt tudnának elérni úgy szellemileg, mint anyagilag. Véleménye szerint a kor egyesületei azért nem tudtak hatékonyan dolgozni, a Kaszinót is beleértve, mert a különböző érdeklődési körökhez tartozó személyek anyagilag nem tudták támogatni a sokféle egyesületet.⁶⁹ A kezdeményezés sikere végül részleges lett, mert az erők kívánatos összpontosítására nem kerül sor, viszont a múzeum létrejött. A harmincas években az összes egyesületet betiltották, de az általuk képviselt művelődési élet a második bécsi döntés után újraéledhetett, és csak a kommunista berendezkedés rajzolta át jellegét.

⁶⁷ INCZE László 2004, 226–227; POZSONY Ferenc 2009, 132.

⁶⁸ INCZE László 2004, 224.

7. Összegzés

A tárgyalt időszakban a források Kézdivásárhely társadalmát a maga változásában mutatják. A változást elsősorban a vásároshely funkció eredményezte, melynek egyik fontos jellemzője, hogy jelentős számú és összetett embercsoportnak teremtett mozgásteret. Habár a kézdivásárhelyiek mindig ragaszkodtak sajátos hagyományaikhoz, életmódjukhoz és mintáikhoz, a külső csoportokkal való folyamatos kapcsolatuk, a mássággal és az „idegenekkel” való találkozás új kulturális elemek, értékek megtapasztalását és megismerését, a továbblépés és a fejlődés lehetőségét eredményezték. A város lakói úgy fogadták és építettek be életükbe az új elemeket, hogy közben közös, tradicionális értékeiket is őrizték.

A hagyományok megeremtését és ezek folytonosságát hosszú időn át a szigorú szabályok szerint megszervezett céhes rendszer biztosította. Éppen ezért a város a 16. század második felétől egészen a 20. század közepéig elsősorban a céhekbe tömörült kézműves mesterségek által megszabott rend alapján és az ehhez kapcsolódó mentalitás mentén szerveződött. A külső hatalom részéről vele jelentkező nyílt erőszak mozzanatai ellenére, a város életét igazából az 1764-ben itt létrehozott határőr gyalogezred sem befolyásolta negatívan, mert a határőrség idején néhány évtized alatt a mesterségek száma megduplázódott, illetve a mesteremberek létszáma majdnem ötszörösére nőtt, és az utolsó céhek is ekkor alakultak, sőt a határőrség iskolát is létesített a városban. A közös érdekek megvédése és erősítése pedig rendszerint pozitív hatással volt az egész település fejlődésére, bár a 19. századi iparosítás megérkezett első nagy hulláma idején inkább az alkalmazkodás akadályának bizonyult, így a polgári átalakulás hozadéka új gazdasági minták meghonosulását is inkább késleltette a 19. század végén.

Az ellentmondásos jelleg a 20. századnak a polgári fejlődést visszavető, ellehetetlenítő nagy történelmi megrázkódtatásai (világháborúk, impériumváltások, kommunista államosítás stb.) kapcsán is megállapítható, különösen, ha a választott korszakhatár után következő folyamatokkal vetjük egybe, amikor a kommunista hatalom berendezkedését követő évtizedek gyökeresen új korszakot hoztak a város számára. A kézműves- és magánipar ellehetetlenítése, a közművelődési egyesületek betiltása a városlakók gazdasági, szellemi életében és fejlődésében egyaránt éles törést okozott, 1968 után pedig az erőszakos módon megszervezett szocialista

⁶⁹ *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948, V.*

iparosítás következtében a város lakossága is jelentős mértékben felduzzadt, igaz elsősorban felső-háromszéki falvakból beköltözött magyar lakossággal, de ennek eredményeként a település korábbi jellegét meghatározó polgári réteg fokozatosan háttérbe szorult. Mégis, részben épp annak köszönhetően, hogy párhuzamosan ezzel Kézdivásárhely fokozatosan le-

maradt Székelyföld más jelentős városainak fejlődésétől, a város nagyjából megőrizte etnikai és felezeti szerkezetét, és a céhes tradícióira büszke régi kézdivásárhelyi famíliák az erőszakos kommunista modernizáció által gyökeresen átrendeződött társadalomszerkezet körülményei között, majd utána is, a mai napig megőrizték régi értékrendjük számos elemét.

Dimény Attila – Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér 1., RO-525400; dimenyattila@yahoo.com

1. táblázat Mesterségek Kézdivásárhelyen 1750 és 1836 között
(Forrás: PÁL Judit 2003, 158–166)

Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836	Mesterség	1750	1836
Ács	0	10	Kéményseprő	0	2	Patkolókovács	0	3
Aranyműves	3	0	Kerekes	1	2	Pék	0	20
Asztalos	3	20	Kertész	2	0	Rézműves	1	9
Esztergályos	0	1	Késműves	2	0	Sapka, főköttőkészítő	0	4
Csizmadia	22	0	Kocsmáros	0	75	Szabó	6	7
Fazekas	8	41	Kordoványos	0	3	Szappanfőző	1	1
Fegyverkovács	3	2	Kovács	4	3	Szeszfőző	0	221
Felcser	0	2	Kőműves	0	10	Szíjgyártó	15	42
Fésűs	2	5	Könyvkötő	0	1	Szűcs	17	48
Fogadós	0	1	Lakatos	0	6	Tégla- és mészégető	0	3
Fuvaros, kocsis	0	24	Mészáros	11	48	Tímár	0	61
Gombkötő	2	0	Mézeskalácsos, gyertyaöntő	0	2	Üveges	0	12
Gyógyszerész	0	1	Molnár	0	3	Varga	16	145
Halász	0	1	Nyerges	0	1	Vászonkereskedő	0	8
Kádár	1	3	Ónöntő	0	1	Zenész	0	3
Kalapos	0	5	Órás	0	1			

Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig

2. táblázat Mesterségek Kézdivásárhelyen a 19. század utolsó éveiben
(Forrás: NAGY Elek, ifj. 1899, 166–167)

Mesterség	Fő	Mesterség	Fő	Mesterség	Fő
ács	7	kaptavágó	1	szeszgyárak	10
ágynemű, paplanos	1	kárpitós	1	szíjgyártó	16
arany-, ezüstműves	2	kéményseprő	2	szobafestő	2
asztalos	48	kertész	1	szücs	38
bérkocsis	6	korcsmáros	71	temetkezési vállalat	1
bádogos	1	kovács	7	tímár	31
bognár	5	kőműves	3	üveges, üveg és porcelánkereskedő	3
borbély-fodrász	4	kőverő	2	vendéglős, szállodás	4
csizmadia	107	könyvkötő	3	bútorkereskedő	1
cipész	18	lakatos	8	bőr- és nyersbőrkereskedő	1
cukrász	1	molnár	2	divat- és szövetkereskedő	10
ecetgyártó	2	mészáros	79	élelmiszer-vállalat	2
építész-vállalkozó	4	nyerges	4	gabona- és terménykereskedő	3
esztergályos	1	órás	3	gőzfűrés, fűrészmalom, fakereskedő	2
fazekas	7	pék	4	könyv- és papírkereskedő	1
fényképész	1	rézműves	1	vegyeskereskedő, szatócs	45
fésűs	1	ruhatisztító	1	pénzintézetek	2
fuvaros	8	sörfőző, sörgyáros	2	posztványoló	2
gépcsőplő-tulajdonos	4	szappanos és gyertyás	3	könyvnyomda	1
kádár	5	férfiszabó	14	női kalapkészítő	3
kalapos	10	nőiszabó	7	kézmű- és rövidáru-kereskedő	1

Levéltári források

- Kézdivásárhely Polgármesteri Hivatala, Anyakönyvi Hivatal
– *Kézdivásárhelyi polgári anyakönyvek*
Kézdivásárhelyi Céhmuzeum
– *A Kézdivásárhelyi Kaszinó közgyűléseinek és választmányi üléseinek jegyzőkönyve, 1932–1948*
Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára
– *Kézdivásárhelyi református eklézsia 1835-ben írott presbiteri jegyzőkönyve*

Irodalom

EMKFET = *Erdély az első és második Habsburg katonai felmérés térképein* (DVD), 2007.

*

- BAKK Endre
1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
BAKK-DÁVID Tímea
2003 Örmény leszármazottak Kézdivásárhelyen, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely képes kalendárium 2003*, Kézdivásárhely, 88–92.
BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei, *Acta (Siculica)* 2001/1 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, 1), 7–58.
CSEREY Zoltán
2009 *Önkormányzatiság és katonai hatalom Háromszéken a 18–19. században*, Charta Kiadó. Sepsiszentgyörgy.
DIMÉNY Attila
1997 Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen, *Acta (Siculica)* 1996/2, 183–188.

- DOBOLYI Annamária
2007 Századfordulós építészeti törekvések Kézdivásárhely főterén, *Acta Siculica* 2007, 481–495.
- FÉDER Zoltán
2006 *Zsidók Háromszéken. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény 1690–2004*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- FÖLDI István
2004 *Századelő az udvartereken*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- HORVÁTH Gyula
2003 *A Kárpát-medence régiói, 1, Székelyföld*, MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg – Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- IMREH István
1987 Gábor Áron útban a forradalom felé, in: *Székelyek a múlt időkben*, Magvető Kiadó, Budapest, 268–296.
1979 *Erdélyi hétköznapiak 1750–1850*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- INCZE László
2004 Amit a céhes városról még tartozunk elmondani, in: FÖLDI István 2004, 216–229.
2006 A 600 éves város, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely évkönyve 2007*, Kézdivásárhely, 46–51.
- ISSEKUTZ Sarolta
2008 *Erdélyi örmény konyha, fűszerezve*, Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület Kiadó, Budapest.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota*, Kiadja a Székely Mívelődési és Közgazdasági Egylet, Budapest.
- MÁLIK József és tsai
1899 Az ipar, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 308–378.
- MIKLÓSI-SIKES Csaba
2001 *Fényképészek és műtermek Erdélyben 1839–1916*, Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely.
- NAGY Botond
2010 Megélhetési taktikák válság idején: kézdívásárhelyi csizmadia- és cipésmesterek az osztrák-magyar–román vámháború körülményei között, *Acta Siculica* 2010, 417–443.
- NAGY Elek, ifj.
1899 Az ipar, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 160–184.
1899 a Kereskedelem, in: *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállásának ünnepére*, Sepsiszentgyörgy, 184–187.
- OLASZ Gabriella
1999 Kézdivásárhely sajtósági településszerkezete, *Acta (Siculica)* 1998/2, 59–90.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, III, *Háromszék*, Pest.
- PÁL-ANTAL Sándor
2003 *A Székelyföld és városai. Tanulmányok és közlemények*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- POZSONY Ferenc
2009 Az örmények Erdélyben, in: Uő: *Erdély népei. Egyetemi jegyzet*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 109–139.
2009 A vasárnap szerkezete egy székely kisvárosban és községben, in: Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc – Tótszegi Tekla (szerk.): *A fiatalok vasárnapja Európában (Kriza Könyvek, 35)*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, 128–152.
- SONKOLY Gábor
2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, L'Harmattan-Atelier Kiadó. Budapest.
- SZÁVA Tibor-Sándor
2008 *Gyergyói és szépvízi magyarörmények nyomában*, Alutus Kiadó, Csíkszereda.
- TÓTH Szabolcs
2009 A Háromszéki Királyi Törvényszék székhelyéért folytatott küzdelem, 1875, *Acta Siculica* 2009, 493–499.
- VARGA E. Árpád
1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, Budapest–Csíkszereda.

Factori interni ai dezvoltării burgheze la Tg. Secuiesc, până la mijlocul sec. al XX-lea

(Rezumat)

Începând cu a doua parte a secolului al XVI-lea și până la mijlocul secolului al XX-lea orașul Târgu Secuiesc s-a organizat în primul rând pe baza ordinii breslelor locale. Odată cu dezvoltarea burgheză, în a doua parte a secolului al XIX-lea s-au instituit noi modele economice, iar schimbările au modelat și viața culturală a orașului. Acest lucru se reflectă și în înființarea Cazinoului sau a diferitelor instituții sociale (de ex. orfelinat, spital) realizate datorită activității asociațiilor de femei. Școala burgheză de fete și băieți înființată atunci a completat (*in mod organic*) într-un timp scurt activitățile educaționale ale gimnaziului romano-catolic, vechi de secole. Evenimentele zguduitoare ale secolului al XX-lea (războaie mondiale, schimbări de imperii, naționalizare, colectivizare, etc.) au frânat acest proces, dar acest lucru a rezultat și faptul că – în timp, ce datorită delimitării județelor din 1968, Târgu Secuiesc a rămas în urmă față de alte orașe din Ținutul Secuiesc –, orașul și-a păstrat nu numai tradițiile vechi de secole, dar și structura sa etnică și religioasă.

Internal factors of bourgeois development in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) until the middle of the 20th Century

(Abstract)

Starting with the second part of the 16th century till the middle of the 20th century the organization of Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) was based first of all on the order imposed by local guilds. With the bourgeois development, in the second part of the 19th century, new economic models gained ground which shaped the cultural life of the town. This also reflects in the establishment of the Casino or social institutions (ex. orphanage, hospital) realized due to the activities of women's associations. The bourgeois school for girls and boys established at that time completed *organically* the century old educational activities of the Roman-Catholic gymnasium. The staggering events of the 20th century (world wars, changes of empires, nationalization, collectivization, etc.) pulled back and hindered the process, but this also resulted in the fact that, while due to the delimitation of counties in 1968 Kézdivásárhely remained behind other towns in Székelyföld, it preserved not only its previous, centuries old tradition but also its ethnic and religious structure.

1. ábra Kézdivásárhelyi polgárok a Szent Anna-tónál 1926-ban (a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

2. ábra A Csiszárfürdőn kiránduló kézdivásárhelyi polgárok 1926-ban
(a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

3. ábra A Csiszárfürdőn fürdőző kézdivásárhelyi polgárok 1927-ben
(a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)

4. ábra Kiránduló kézdivásárhelyi nők (a Céhtörténeti Múzeum tulajdona)